

ORUK YAZITI

Batulga TSEND*

Özet

Yazıt, Moğolistan'ın Hövsgöl aймаğı, Rençinlhümbe sumunda yer alan Şigşid nehrinin; Heergiin Boom denilen bir yerdeki Oruk (Oryk) adlı kaya üzerinde bulunmaktadır. Yazıt toplam dört satırdan oluşmaktadır. Okunuşu ve araştırılması neticesinde tanıtılacak olan bu yazıtın, miladi 704 yılında, hayvan takvimine göre ejder yılında yazıldığını düşünüyoruz.

Anahtar kelimeler: Hövsgöl aймаğı, Rençinlhümbe sumu, Heergiin Boom, Oruk (Oryk) Yazıtı, Runik Yazı.

Önceki çalışmaların özeti:

1984 yılının yazında Akademisyen Bold LUVSANDORJ, Moğolistan Cumhuriyeti – SSCB bilim adamları tarafından kurulan, “Yazıt İnceleme” kültür ve araştırma ekibinin projesinde yer almıştır. Bu ekip, Hövsgöl aймаğında araştırma yaparken, müze araştırma görevlisi olan Banzragç S., şöyle ifade etmiş: “Bizim aймаğa bağlı Rençinlhümbe sumunda yer alan Tengis nehrinde bir yazıt bulunmuş. Bizzat kendim gidip görmedim. Ama oradaki halkın söylediğine göre, yazıtı görmek için yaz mevsimi uygun değil. Çünkü oraya sadece kışın, donmuş nehir üzerinden gidilebilir ve bu daha kolaydır”¹.

1986 yılının Ekim ayında Moğolistan Bilimler Akademisi tarafından müzik sanatı alanının uzmanı Prof. Dr. Sodnomtseren L., Enebiş C., ile beraber, Moğol Darhadlarının oturduğu bölgedeki müzik kültürünü ve özelliklerini araştırmaya gitmişlerdir. O dönemde Tsagaannuur sumu belediye başkanlığı, Moğolistan Bilimler Akademisine yazıtın okunması için talepte bulunmuştur. Bu talebini bölgeye müzik araştırmaları için gidenler geri döndükleri zaman iletmıştır. Talep kabul edildikten sonra, aralık ayının ortasına doğru, Dil Bilimler Enstitüsü'nün araştırma görevlisi Bold LUVSANDORJ, yazıtı okuma görevine tayin edilerek “zor yolu, donmuş suyu” aşarak varmıştır².

Bizler, 12-22 Mart 2015 tarihleri arasında, rotamız Ulaanbaatar – Mörön – Rençinlhümbe – Tsagaannuur – Tengis nehri – Civleg – Alag Kaya – Heeriin Boom (Oruk - Oryk) olmak üzere saha araştırması yaptık. Bu araştırmanın sonunda, ejder yılında yazılmış, iki satırlık runik yazıt bulundu. Ama yazıtı tam olarak

* Prof. Dr., Moğolistan Bilimler Akademisi

1 Л.Болд, Орхон бичгийн дурсгал II, Улаанбаатар, 2006, 260 дугаар тал.

2 Л.Болд, Орхон бичгийн дурсгал II, Улаанбаатар, 2006, 260-61 дүгээр тал.

okuyamadığımız için 2016 yılının 17-21 Mart tarihleri arasında tekrar gittik. Bu iki araştırma seferini, Moğolistan Devlet Üniversitesi'nin yürüttüğü, Profesörlük Temel Harçları Projesi'nden faydalanarak yaptık.

Heeriin Boom'da bulunan Oruk (Oryk) denilen kaya üzerine yazılmış bu yazıtı incelemek için en uygun vakit, Mart ayının ortaları olduğu için biz de anıta doğru yola çıkma tarihimizi iki yıl boyunca ona göre planladık. Yani Tengis, Cıvleg ve Şigşid gibi nehirlerin daha akmaya başlamadığı zamanlarda, donmuş nehirler üzerinden gitmenin, yazıtı ulaşmak için en kısa ve doğru yol olduğunu özellikle söylemek gerek.

Yazıtın konumu:

Heeriin Boom'da Oruk ya da Oryk ismiyle anılan kaya üzerindeki bu yazıt, Hövsgöl aймаğı, Rençinlhümbe sumunun II. ilçesinde yer alan "Alag Kad" kışlık yerinden 5km uzaklıkta, Haranga ormanı veya Haranga nehri denilen yerin en aşağıdaki vadisi olan Heeriin Boom'dadır. Bu müstakil kaya, mürekkep taşından oluşmuştur ve diğer kayalardan daha yüksekte bulunur. Ve kayanın doğu tarafının en üstünde, kırmızı mürekkep ile çizilmiş resimler, yirmiden fazla işaret, ondan fazla çizgi resim ve iki satır runik yazıt bulunmaktadır.

Bold LUVSANDORJ, bu yazıtı ilk gördüğünde, "*Bu kaya ise Tsagaannuur sumundan kuzey batı yönünde 70-75 km uzaklıkta, Rençinlhümbe sumunun II. ilçesinden (Targan nuur) geçen Şişdeg nehriyle birleşen Haranga Oi nehrinin üst ağzındaki Heergiin Boom denilen yüksek kayalığın en üstünde ve Dood Toşdog dağının arkasında yer almaktadır. Yazıtın bulunduğu kayayı, Dukha ve Darhad halkları "Oryk" olarak adlandırıyorlar.*" Bold L., Bunun sebebi hakkında: "*Es-kiden, buralı bir genç adam, at hırsızlığı yapmış. Ve atı buraya getirip kestikten sonra eti ateşte pişirerek yemiş ve atın kaniyle bu kaya üzerine yazı yazmış. Bunun için kaya adamın ismiyle anılmış. Bu sözcüğü Dukha Türkçesinde yer alan "küçük, alçak" anlamındaki aynı sözcük ile bağlayabiliriz. Bu kaya, Alag Had, Dood Toşdog, Heergiin Boom gibi etrafında bulunan diğer kayalıklara benzetildiği zaman gerçekten ismine göreymiş³*" notunu yazmıştır.

Runik Yazıt:

Yazıtı incelemeye giden ilk akademisyen Bold LUVSANDORJ, "Oryk denilen kayanın yüksekliği (nehir seviyesinden) 7.5 cm, genişliği 3 m, kalınlığı 2 m kadardır. Ve nehir kıyısından 4 m içeride, nehrin akışına doğru yaklaşık 80° eğilmiş durumda bulunmaktadır. Yazıt, kayanın ortalarında (su seviyesinden yukarıya 3.5 m) iki ayrı yere toplam dört satır olarak yazılmıştır. Kayanın batı tarafından başlayan I. satırın yüksekliği 2.2 cm, uzunluğu 18.5 cm'dir. II. satırın

3 Л.Болд, Орхон бичгийн дурсгал II, Улаанбаатар, 2006, 262 дугаар тал.

yüksekliği 2.5-5.0 cm, uzunluğu 25.5 cm'dir. İki satır arasındaki boşluk başta 2.5 cm son kısımlarda 3.5 cm'dir. Yazıtın doğu tarafındaki II. kısımdaki I. satırın yüksekliği 2.5-3.0 cm, II. satırın yüksekliği ise 3.5-4.0 cm'dir⁴ diye yazmıştır.

Bugün Oruk (Oryk) Kayasının, güney-doğu ve kuzey-batı tarafları Şişged nehrinin suyuna girmiş olarak bulunmaktadır. Oruk (Oryk) Kayasının tepe noktası, donmuş nehir üzerinden yukarıya 8.70 m'de bulunmaktadır. I. yazıt yaklaşık 4.20 m, II. yazıt ise 3.80 m yükseklikte bulunmaktadır.

Bu ölçülerin, tabiat durumuna göre yani yaz ve sonbahar mevsimlerinde yağışlardan dolayı ve sonbahar sonlarına doğru nehrin donmasıyla birlikte değişebileceğini söylememiz gerek.

Biz, kayanın üst kısmında bulunan yazıtı I. ve ondan yaklaşık 50 cm kadar aşağıda olanı II. yazıt olarak aldık.

Nitekim, I. yazıt için dokunulamayacak mesafede olsa da uzaktan okunabilecek şekilde net görünümüne sahipti. I. yazıtın, ilk okunuş esnasında kurşun kalemle üzerinden geçilip netleştirildiği, çektiğimiz fotoğrafta net olarak gözükmekteydi.

Birinci yazıtın ilk satırının uzunluğu 33 cm, ikinci satırının uzunluğu 23 cm, ikinci yazıtın birinci satırının uzunluğu 41 cm, ikinci satırının uzunluğu yaklaşık 58 cm'dir.

Birinci yazıtın ilk satırı 13 harften, sonraki satırı 14[+3] harften oluşuyor. İkinci yazıtın birinci satırı 18 harften, ikinci satırı ise 23 harften oluşmaktadır.

Yazıtın incelenmesi:

Birinci Yazıt:

iTK>uGRim}R>nro .1

[itL]q>iLGRuq>nA>Uzu>PI .2

İkinci Yazıt:

>anKrTAlIov>SLut>liI>ol .1

loIXrXof>m}itb>Ub>aKWlc>Wmt .2

Birinci Yazıtın Transliterasyonu:

1. WRN: rdmi rgü: Qtı
2. Lp: üz: nčN : kürgli k[liti]

İkinci Yazıtın Transliterasyonu:

1. LW: YiL tüls BWYLa TRQNa:
2. tmņ čYņQa bn btidm: TWGRG YWL

4 Л.Болд, Орхон бичгийн дурсгал II, Улаанбаатар, 2006, 262 дугаар тал.

Birinci Yazıt Transkripsiyonu:

1. uran ärdämi ärgü qatı
2. alp özin ančan körügäli k[älti]

İkinci Yazıt Transkripsiyonu:

1. luu yıl tölis boyla tarqan a
2. tümäñ çayañqa bän bitidim tuγruγ yol

Türkiye Türkçesine Aktarımı: I. Yazıt:

- Uranlı ve erdemli cesur(dur)
Alp er kendisi ancak görmeye g[eldi]

Türkiye Türkçesine Aktarımı: II. Yazıt:

- Ejder yılında Tölis Boyla Tarkan'a (için)
Temeñ çayañ'a ben yazdım. İşaret yol

Anlam bakımından Tercüme Edilirse:

Yazıt: Uran erdemli ve cesur bahadır bizzat kendisi görmek için gelmiştir.

Yazıt: Ejder yılında, Tölis boyunun Boyla Tarkan için yolu işaret ederek kendim, Temen Çagan'da yazı yazdım.

İlk araştırmayı yapan Akademisyen Bold LUVSANDORJ, yazıtta geçen kelimeleri sözlüğe dayanarak anlam verdiğini belirterek yazıtı şöyle okumuştur:

A.

1. oplayu ärdim ärgü qaça ... saldırıp peşinden düştüm ben (orada) bulunanlar (?) kaçınarak...

2. alp üzä inançun körülük cesur üstü İnançu (dürüst B.L.) izleyici ile

B.

1. lu yıl türk boyla tarqan kü ejder yılında Türk Boylu Tarkan'ın unvanı

2. //
//”⁵.

Yazıtın bulunduğu noktaya varmak için ne kadar zorlu yollar aşmak gerektiği sadece oraya gidildiği zaman anlaşılabilir. Oysa hayal bile edilemeyecek kadar tehlikeli yollardan geçerek ejder yılına ait runik yazıtı araştırmanın hiç kolay olmadığını burada önemle hatırlatmalıyız. Bunun için yazıtı bilim dünyasına ilk defa sunan Akademisyen Bold LUVSANDORJ'a, Türkoloji alanında çalışanlar olarak -özellikle Köktürk Dönemine ait Runik Yazıtlarla ilgilenen bilim insanları olarak- büyük teşekkür borcumuz olduğunu vurgulamamız gerekir. Yazanın niçin geldiğini anlattığı birinci satırdaki “Uran erdemli, cesur bahadır ancak kendisi

5 ВоЛ.Болд, Орхон бичгийн дурсгал II, Улаанбаатар, 2006, 265 дугаар тал.

görmeye geldi” ifadesiyle ve “Ejder yılında Tölis boyunun Boyla Tarkan için, işaret yol (bırakarak) Temen Çagan’da yazı yazdım” biçimindeki ikinci satırdaki ifadeyle yazıtın genel anlamı aktarılabilir. Bu iki yazıtın ayrı ayrı yıllarda yazıldığı düşünülebilirse de aynı yılın önemli olaylarının iki ayrı satıra yazılmış olma ihtimali de gerçeğe oldukça yakındır.

Yazıtın, keskin veya sivri bir şeyle çizilerek yazılma yöntemine ve yazının şekil ve karakter özelliklerine bakıldığı zaman yazıların aynı zamanında yazılmış olması daha uygun görülmektedir. Birinci yazıtın alt tarafında yazı yazılabilecek boş alan vardır. Ama II. yazıtın, kayanın doğu tarafında, I. yazıttan 50 cm kadar aşağıda bulunmasının sebebi, yazan kişinin unvanını ve rütbesini belirtmek için başka yer ayrılması olabilir.

Bazı sözcükler hakkında kısa açıklamalar:

Nrouan. Bu sözcük, “Oğuz Han Destanı”nda karşımıza çıkmakla birlikte ne runik yazıtlarda ne de Eski Türkçe sözlüklerinde görülmektedir.

Ama İdil nehrinin başında oturan Tatarlar arasında ortaya çıkmış ve daha sonra XVI-XVIII yüzyıllar içerisinde yazıya dökülmüş ve Arap harfleriyle ve Tatar Türkçesiyle yazılmış Dävtär-i Çingiz-nämä’ eserinde bahsi geçen “uran” sözcüğü “uriy-a” (E.Mo.) anlamında toplam yirmi dört kere geçmektedir. Örneğin; “[f.25r] (1) ... yänä Jingiz Hân-ning özi-ning (2) uranı jân qaba degän erdi Jingiz Hân oşbu (3) äytilgän beglär-ning hâr birisin läşkär başı qilib (4) orda algalı yibärür erdi ol uluğ ağır çärülärdä (5) Hälq oğlı bir bir-sini uranlı uranı birlä tabar (6) erdilär emdi barça uranların atları bular (7) dur äwwäl hân uranı jân qaba andin şong barça (8) biy-lär-ning uranları bulardur aruw jân qongrat (9) şalawät alaj tutya şoq şaba aq taylaq ar börü (10) baygongrat aq toğan buruj taylaq arnaw barlaş (11) taban⁶ - Cengiz Han’ın kendi uranı Cân Kaba’dır. Cengiz Han, (yukarıda) saydığımız bütün Noyanların başına gelerek orduyu harekete geçirir. O dönemin zor zamanları içerisinde (ona bağlı) bütün halk birbirini kendi uranlarıyla ayırt edebiliyorlardı ve tanıyabiliyorlardı. Şimdi bütün uranların adları bunlardır. Önce Cengiz Han’ın uranı Cân Kaba olup ondan sonra diğer Noyanların uranları gelir. Aruv Cân, Kongrat, Salavat, Alaj Tutya, Tok Saba, Ak Taylak, Ar Börü, Bay Kongrat, Ak Togan, Buruj, Taylak, Arnav, Barlas, Taban’dır⁷.”

XVI-XVIII yüzyıllarda İdil nehri etrafında oturan Tatar kavimlerinde dört mühim sembolden biri de Uran’dır; bu “[f.23r] (1) andin şong Jingiz Hân oşbu beg-lär-ning (2) barça-sina özlü özi-gä tamğa quş ağaj uranlar (3) berib baw baw hâlq qilib ayurdı äwwäl (4) başlab Bodonjar oğlı Qiyat-ğa aydı säning

6 Б.Азая, “Dävtär-i Çingiz-nämä” сурвалжийн судалгаа, -Corpus Scriptorum, Tom V, Улаанбаатар, 2006, 4, 123 дугаар тал.

7 Б.Азая, “Dävtär-i Çingiz-nämä” сурвалжийн судалгаа, -Corpus Scriptorum, Tom V, Улаанбаатар, 2006, 47, 71 дугаар тал.

(5) ağajıng qarağay bolsun quşuŋ ŧonqar (6) bolsun **uranıng** aru jān bolsun tamğang (7) ačamay bolsun⁸ - Ondan sonra Cengiz Han bu beylerin her birine teker teker damga, kuş, ağaç ve uran verip ayrı ayrı kavim olarak ayırdı. En başta, Bodonçar'ın oğlu Kiyat'a şöyle dedi: *senin ağacın Karagay olsun, kuşun şahin olsun, uranın Aru Cān olsun, damgan Ačamak olsun*⁹.” ifadesinden anlaşılmaktadır.

Bu kaynak, İdil nehrinin etrafında oturan Tatarların “uran” sözcüğünü yaygın olarak kullandıklarını ispatlamaktadır. Ama diğer Türk boylarının, söz edilen kelimeyi kullanıp kullanmadıkları hakkında elimizde kesin bir tarihi eser yoktur.

“**nro uran**”ın, belki Ana Moğolcadan türemiş bir sözcük olmasının ihtimali vardır. Çünkü gerek Klasik Moğol dilinde gerekse de Modern Moğol dilinde “уриа [uriy-a]” olarak yazılan sözcük hala mevcuttur. Moğolca Etimoloji Sözlüğünde (Монгол хэлний товч тайлбар толь) “foriIT [uriy-a] 1. Davet işareti, belirti, gösterge; **уриа татах (uria tatah)** (trompet çalarak hazır olmasını istemek); **уриа цохих (uria tsohih)** (Davula vurarak bir olaya davet etmek); **уриа тэмдэг (uria göstergesi)** (a. Tiyatro oyunlarında şarkı söylenme zamanı geldiğini belirten gösterge; b. Ticari yerlerin kapısında asılı olan ticaret sembolü)¹⁰ gibi anlamlarıyla geçmektedir. Yazıtta geçen araştırdığımız “Nro uran” sözcüğünün, Moğolca Etimoloji Sözlüğünde geçen I. anlamla örtüşmesi tesadüfi değildir.

“Uriy-a” (uran) sadece bir “çığlık” ya da “haykırış”ı ifade etmemektedir. Belirli bir olayın ya da savaş öncesinin veya sonrasının simgesidir. Askerler savaştan önce “uriy-a” söyleyerek cesaretlerini ve kahramanlıklarını gösterirler. Bunun yanı sıra ordunun gücünü, kuvvetini ve birliğini göstermek için yapılan bu eylem, zaman ilerledikçe geleneksel askerî bir şölen haline gelmiştir. Eskiden beri bu eyleme çok önem verildiği için ilk önce “uriy-a” (uran) söyleyen kişinin yürekliliğini ve şöhretini hem yazıyla hem de sözle belirtmek gerektiği söz konusu olan yazıttaki “m}R>nro uran ärdäm” deyiimiyle ortaya konulmaktadır. Bu deyiimi, Türkiye Türkçesine “uran yaparak öncülük eden erdemli kimse”, “uran erdemine sahip olan” olarak aktarmak doğru olacaktır.

Yazıtta “m}R>nro uran ärdäm” deyiiminin geçmesinin sebebi, Köktürk Devletinin son yıllarında yapılan savaş esnasında özellikle Tölis Boyuna öncülük etmiş bir kişinin, askerler arasında ün kazanmasıyla büyük ordunun “Uranı” olarak adlandırılmasıdır. Neticede bu kişinin “Uran” söyleyip orduya öncülük ettiğini; cesur ve güçlü biri olduğunu belirtmek amacıyla “m}R>nro uran ärdäm” deyiimi kullanılmıştır.

8 Б.Аззаяа, “Dävtär-i Čingiz-nämä” сурвалжийн судалгаа, -Corpus Scriptorum, Том V, Улаанбаатар, 2006, 46 дугаар тал.

9 Б.Аззаяа, “Dävtär-i Čingiz-nämä” сурвалжийн судалгаа, -Corpus Scriptorum, Том V, Улаанбаатар, 2006, 70 дугаар тал.

10 Я.Цэвэл, Монгол хэлний товч тайлбар толь, Үг, утга, жишээ, тайлбар, хавсралт тэргүүнийг нэмж хянасан Ц.Шагдарсүрэн, Улаанбаатар, 2013, 824 дүгээр тал.

m}R ärdäm. Moğolistan coğrafyasında bulunan Klasik Runik Yazıtlardan sadece Köli-Çur Yazıtında “alp ärdäm – kahraman erdem” olarak iki defa karşımıza çıkmaktadır. Ama Moğolistan’dan bulunan küçük runik yazıtlarında daha önce geçmemiştir. Lakin, bahsedilen sözcük, Yenisey yazıtlarında mevcuttur¹¹.

Köktürkler Döneminden itibaren görülen “m}R ärdäm” sözcüğünü, bir çok Türkçe sözlükte görebiliyoruz. Ve bu sözlüklerde sözcüğün anlamları şöyle verilmiştir; “*erdäm 1. достоинство, доблесть, добродетель; 2. доблестный*”¹², “*etymologically ‘manly qualities’, esp. ‘bravery’, but more commonly used in a broader sense for ‘goodness, virtue, good qualities’ and sometimes applied to things as well as people.*”¹³

Uygur Türkçesinden Moğolcaya geçtiği düşünülen bu sözcük Modern Moğol dilinde; “*frde^ [erdem] 1. бие дааж буюу сургуулиар сурч боловсорсон, дадлага хичээлээр мэргэжин сурсан мэдлэгийн цогц; эрдэм боловсрол, эрдэм мэдлэг, эрдэм ухаан хориш.; ... 2. юмны ид, чадал; ид эрдэм, чадал эрдэм; хориш.; зэвэрч өнгө гутдаггүй нь алтны эрдэм;*”¹⁴ (1. Kendi çabası sonucunda veya okula giderek öğrenilen, eğitim ve süreklilik isteyen alışkanlıklar sonucunda edinilen bilgi; bunların toplamı, **eğitim, bilgi, akıl** 2. Bir şeyin en üstün bilgisi, üstün zeka, fazilet) anlamlarında kullanılmaktadır. Sözlüklerde, Zörçinlerin de bu sözcüğü kullandıklarından¹⁵ bahsedilmektedir.

iTK qatı. Moğolcadaki “qatayu” sözcüğü ile aynı kökten gelmektedir. Klasik Runik Yazıtlar olarak kabul ettiğimiz Köl Tiğın ve Bilge Kağan yazıtlarında “idXiTK qatıydı” – “çok katı, pek sert, pek sıkı, çok kuvvetli, iyice” anlamında geçmektedir. Bunun dışında Moyn-Çur Yazıtının Doğu yüzü, VI. satırında iTK qatı olarak rastlıyoruz. Ama Moğolistan’da bulunan diğer küçük yazıtlarda “iTK qatı” sözcüğü ilk defa tespit edilmiştir.

li|ol luu yil. Yazım şekline ve harflerin çizilişine bakıldığı zaman, yazıtın Köktürk devletinin son yıllarına ait bir eser olduğu görülmektedir. Bu yüzden Köktürklerin son dönemine denk gelen luu (ejder) yılları şunlardır: MS 692, 704, 716, 728, 740.

Köl Tiğın Yazıtının, doğu yüzünün 17-20. satırı arasında: “Amcam kağan oturduğunda kendim Tarduş milleti üzerinde şad idim. Amcam kağan ile doğuda Yeşil Nehir, Şantung ovasına kadar ordu sevk ettik. Batıda Demir Kapıya ka-

11 Kormuşın I, В, Tyrkskie Eniseiskie Epitafii, Tekstı i issledobaniı Moskva, 1997 И.В.Кормушин, Тюркские Енисейские Эпитафии, Тексты и исследования, Москва, 1997, стр.283-284.

12 Древнетюркский словарь, Ленинград, 1969, стр.176.

13 Sir Gerard Clauson, An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish, Oxford, 1972, p.206.

14 Я.Цэвэл, Монгол хэлний товч тайлбар толь, Үг, утга, жишээ, тайлбар, хавсралт тэргүүтнийг нэмж хянасан Ц.Шагдарсүрэн, Улаанбаатар, 2013, 1220 дугаар тал.

15 SeceesoeedO . Moengo& foihE_ oa fijejo* oa Doll . foiB* Moengo& oa fereoa oa hEbXe& oa HorilT . 1988 . De&T 259

dar ordu sevk ettik. Köğmeni aşarak Kırgız ülkesine kadar ordu sevk ettik. (18) Yekûn olarak yirmi beş defa ordu sevk ettik, on üç defa savaştık. İlliye ilsizleştirdik, kağanlıyı kağansızlaştırdık. Dizliye diz çöktürdük, başlıya baş eğdirdik. Türgiş Kağanı Türkümüz, milletimiz idi. Bilmediği (19) için, bize karşı yanlış hareket ettiği için kağanı öldü. Buyruku, beyleri de öldü. On Ok kavmi eziyet gördü. Ecdadımızın tutmuş olduğu yer su sahipsiz olmasın diye Az milletini tanzim ve tertip edip... (20) Bars bey idi. Kağan adını burada biz verdik. Küçük kız kardeşim prensesi verdik. Kendisi yanıldı, kağanı öldü, milleti cariyeye, kul oldu. Köğmenin yeri, suyu sahipsiz kalmasın diye Az, Kırgız kavmini düzene sokup geldik. Savaştık... ilini¹⁶” olarak geçmektedir. İltiriş Kağanın kardeşi Kapagan (Bögü) 692 yılında tahta geçtikten sonra ağabeyinin oğlu Moğilyan’ı (Buman) on dört yaşındayken Tarduş milletinin Şadı olarak tayin etmektedir. Sonra Moğilyan, 716 yılında “Bilge” unvanıyla tahta oturmuştur. On dört yaşında, Tarduş milletinin Şadı olarak oturduğu, kardeşi Köl Tigin için yaptırılan bengü taşın doğu yüzünün 15. satırında çok net bir şekilde yer almaktadır. Bu yazıtta amcasıyla beraber Asya’daki göçebe halkları tanzim ettiklerinden söz edildiğine göre bu olay 704 yılında gerçekleştirilmiştir.

Çünkü 694 yılının ejder yılında Kapagan yeni tahta geçmişti. Bunun dışında Moğilyan (Buman) daha yedi yaşında olduğu için Az milletini sevk etmek için çok erken bir dönemdi. Ayrıca, seferi kazanmaları da imkânsızdır.

Az halkının kağanı Bars’ı yenip halkı kul ve cariyeye ettiği o tarihi olayların 704 yılına denk gelen ejder yılında gerçekleştiğini bu kaynak bize ispatlamaktadır.

Çünkü Az halkını sevk ettikten sonra Kırgızlara doğru ilerlemeye başladığı zaman Tonyukuk, savaş stratejilerini belirledikten sonra başına geçip orduyu yönetmeye başlamıştı.

Tonyukuk Yazıtının, I. taşının, doğu yüzünün 6. ve 7. satırlarındaki ve kuzey yüzünün 1. satırındaki; “(6) ilk olarak Kırgıza ordu sevk etsek iyi olur dedim. Köğmenin yolu bir imiş. Kapanmış diye işitip, bu yol ile yürürsek uygun olmayacak dedim. Kılavuz aradım. Çöllü Az kavminden bir er buldum. (7) işittim. Az ülkesinin yolu Anı boyunca... imiş, bir at yolu imiş, onunla gitmiş. Ona söyleyip, bir atlı gitmiş diye o yolla yürürsek mümkün olacak dedim. Düşündüm, kağanıma (KY-1) arz ettim. Asker yürüttüm. Attan aşağı dedim. Ak Termili geçip sırtlattım. At üzerine bindirip karı söktüm. Yukarıya, atı yedeğe alarak, yaya olarak, ağaca tutunarak çıkarttım: Öndeki er...¹⁷” ifadeleri bununla ilgilidir. Buradan Az milletinin yerinden geçerek Kırgızları sevk etme yolunun ne kadar zor ve tehlikeli olduğu anlaşılıyor.

Şişged Nehri, bugünkü Moğolistan sınırını geçtikten sonra küçük Yenisey’e doğru akar. O zamanlarda Tölis askerleri, yani Tonyukuk’un askerleri küçük Yeni-

16 Muharrem ERGİN, Orhun Abideleri (inceleme), Boğaziçi Yayınları, Ankara, 2013, say.47

17 Muharrem ERGİN, Orhun Abideleri (inceleme), Boğaziçi Yayınları, Ankara, 2013, say.103-104

sey nehrinin vadisini aşağıdan geçerek Kırgız milletini basmış. Onun için Şeğsid Nehrinin aşağısından gitmek en kısa ve hızlı ulaşım yolu olsa da çok tehlikelidir. Buna rağmen Tonyukuk bu yoldan giderek Kırgızlar uyku zamanında saldıarak yenmiştir.

Üstelik, bahar, yaz ve güz mevsimlerinde Heergiin Boom'daki Oruk Yazıtına ulaşmak hiç kolay değildir. Sadece atla gidilebilecek, tek yol mevcuttur. Eğer o yoldan gitmek isterseniz önce, havaya ateş etmeniz gerekiyor. Artık bu da yapılması gereken bir eylem hâline gelmiştir. Çünkü ateş etmeden iki taraftan yola çıkılırsa, karşı karşıya geldiğiniz zaman dönmek için imkânınız yoktur. Birinin uçurumdan düşmesi gerekmektedir. Buradaki yol, Tonyukuk Yazıtında anlatılan yolun birebirdir. Oruk Yazıtına bahar sonu, yaz ve güz mevsiminin ortalarında sadece tek atla gidilebilir. Ama kış ya da bahar aylarının başlarında buz üzerinden gitmek en kısa yoldur.

nKrTallov>SLut tölis boyla tarqan. Tölis Boyla Tarkanın kim olduğu hakkında fikir üretmek mümkündür. Çünkü bu tehlikeli yoldan ordu yöneterek giden kişinin Tölis Boyundan olup Boyla Tarkan unvanında birisi olması gerekiyor.

Az milletini kendi yönetimi altına nasıl aldıkları, Köl Tigin'in ve Bilge Kağan'ın Yazıtlarında mevcuttur. Ayrıca Tonyukuk'un ordu yöneterek, zafer için önemli görevi yerine getirdiği belirtilmiştir.

I. Tonyukuk yazıtının, batı yüzünün 6-7. satırında, "*bilgä tunyquq buyla baya tarqan birlä iltiriş qayan boluyin biryä tabyaç öñrâ qitanyiy yïrya oyuzuy üküš ök ölürti- ...Bilge Tonyukuk Boyla Baga Tarkan (7) ile beraber İltiriş Kağan olunca güneyde Çini, doğuda Kıtayı, kuzeyde Oğuzu pek çok öldürdü*¹⁸" yazmaktadır. Burada, Tonyukuk "Boyla Tarkan" unvanıyla anılmıştır.

Köli-Çur Yazıtının batı yüzünün, I. satırındaki "[alpïn ärdämin] üçün apa [tarqan] çïqan tunyquq atiy bärmis - [kahraman erdemın] için ana [Tarkan] Çıkan Tonyukuk unvanını verdi" ifadesinin, söz konusu I. Oruk Yazıtıyla anlam olarak örtüştüğünü görüyoruz. Köli-Çur Yazıtında geçen bu deyim, bulunduğu taş okunaksız hâle geldiğinden [alpïn ärdämin] olarak önerilmişti. Nitekim, birinci sözcüğü, "alpïn" değil de [uran] olarak okumayı ve deyim tamamlanmasıyla [uran ärdämin] şeklinde yazılmış olduğunu da düşünebiliriz.

I. yazıtın I. satırında, söz edilen kişinin erdemini, gücünü ve unvanını övmüştür, II. satırında ise "[itLq>iLGRuq körgäli k[älti]" yani "kör+ fiil gövdesine +gali zarf fiil ekini getirerek "bizzat kendi gözüyle görmek için geldi" anlamını ifade etmiştir. Ve II. satırın anlamını tam olarak vurgulamak için önceki cümle ile birleştirerek yazı sahibinin rütbesini ve unvanını önemle belirtmiştir.

Bütün bunları bir araya getirdiğimizde, bu yazıtın, Az milletini sevk ettikten

18 Muharrem ERGİN, Orhun Abideleri (inceleme), Boğaziçi Yayınları, Ankara, 2013, say.99

sonra Kırgızlarla savaşmak için giderken Tölis boyunun askerini yönetmiş olan “Uran erdemli, cesur bahadır Tölis Boyla Tarkan” için yani Bilge Tonyukuk için yazılmış olduğu düşüncesini ileriye sürmekteyiz.

aKWlc>Wmt tümänj çayaŋqa. Kaya üzerine bu sözcüğü yazarken Wt tn olarak m m harflerini bırakarak yazım hatası yapmıştır. Bırakılan harfleri tekrar yazmak için t t harfinin uzun çizgisi üstüne tekrarlayarak yazmıştır.

“**tümänj çayaŋ**” sıfat tamlamasına daha önceki runik yazıtlarda rastlanmaktadır. Bu kelime grubunu, tartışmadan, özel isim olarak (Temen Çayan) kabul edebiliriz. Sözcüğün sonuna gelen (+ka) eki de datiftir. Ama bu deyim açıklamanın başka bir yolu da var: Deve sözcüğü, Eski Türkçede “täbä, tebä”, Klasik Moğolcada “temege”, Mançucada “temen” biçimiyle, hepsi aynı kökten ve Altay Dil Grubunun ortak söz varlığından kabul ediliyor. Ve bu sözcükte sadece “b, m” dudak ünsüzlerinin değişimi görülmektedir.

Onun için Wmt tümänj sözcüğünü Altay Dil Grubunun ortak sözcüklerinden biri “Deve” olarak kabul etmemiz gerek. Bunun sebebi de aKWlc çayaŋqa sözcüktür. Klasik Moğolcada “çayan”, Mançucada “şanggiyan, şanyan” ve ilk defa da Runik Yazıtlarda “çayaŋ” olarak karşımıza çıkmaktadır. Bütün bu sözcüklerin kökeni birdir.

“Moğolların Gizli Tarihi” kitabında, çaqa¹⁹ kelimesi 3 defa geçmektedir. Bunlar, “*Есүхэй баатар “...чага минь Мэнлиг! Хөвүүд өчүүхэн бүлгээ...Хөвүүг минь, Тэмүжинийг үтэрхэн одож авчир. Чага минь, Мэнлиг” хэмээгээд нас нөгчив*”, ...*Ван хаан өгүүллүүн: “Чагаагаа хөвүүгээн хэр тэвчих!”* (“Yesugai-ba” atur ... “Oğlum Munglik, çocuklarım küçüktür... Oğlum Munglik, oğlum Temucin’i derhal gidip al ve getir²⁰!... Onghan: “Oğlum Temucin’e karşı niçin böyle fikirler besliyorsunuz²¹”) olarak geçmektedir. Prof. Dr. Çoimaa ŞARAV, Çaya kelimesini “oğlum, küçük oğlum” anlamıyla yani sevimlilik anlatan kelime olarak karşılamaktadır. “Bazı ağızlarda “Çaha” olarak söylenmesiyle²² birlikte “Çagamı-Küçücük oğlumu²³ anlamındadır” görüşünü ileriye sürmüştür.

Sözcük, Yakut Türkçesinde “чаалай²⁴” (Çaalay), Tuva Türkçesinde “чаалай” (Çaalay) olarak ve Kıpçak Türkçesinin devamı Kazak Türkçesinde бала-чага (bala-çaga) ve Kırgız Türkçesinde бала-чака²⁵ (bala-çaka) “küçük yaştaki çocuklar, bebek, daha meme emen küçükler” anlamında kullanılır. Türkiye Türkçesinde, “çağa” (yeni doğmuş, daha tüyü bitmemiş, daha tüyü çıkmamış

19 Igor de Rachewiltz, The Secret History of the Mongols, Brill, Leiden·Boston, 2004, p.1319.

20 Ahmet TEMİR, Moğolların Gizli Tarihi (tercüme), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1995, say.22

21 Ahmet TEMİR, Moğolların Gizli Tarihi (tercüme), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1995, say.91

22 Монголын нууц товчоон, эхийг шинээр хөрвүүлж буулгаж, тайлбар хийсэн Ш.Чоймаа,-МУИС, Монгол судлалын төв, МХСС, Эх бичиг-Алтай судлалын тэнхим, Улаанбаатар, 2006, 31 дүгээр тал

23 Монголын нууц товчоон, эхийг шинээр хөрвүүлж буулгаж, тайлбар хийсэн Ш.Чоймаа,-МУИС, Монгол судлалын төв, МХСС, Эх бичиг-Алтай судлалын тэнхим, Улаанбаатар, 2006, 104 дүгээр тал

24 Якутско-Русский словарь, Москва, 1972, стр.505

25 К.К.Юдахин, Киргизско-Русский словарь, Москва, 1965, стр.102

olan bebek, çocuk)²⁶ ve kartal yavrusu için kullanılan “çayçaya” gibi sözcüklerinin “çaga, çaka” kökü ve Altın Ordu döneminde tahta üzerine yazılmış bir eserde çay-a²⁷ da geçmektedir. Verdiğimiz bütün örneklere baktığımız zaman, “çay” isim gövdesinden türemiş ortak “caalay, çaya, çaqa, çay-a, çayañ, çayan, şanggiyan, şayan” kelimelerin olduğu tespit edilmektedir. Bunun dışında Moğolcada, “сүү цагаа” /sün çay-a/, идээ цагаа /idege çay-a/, цагаанд цадах /çay-a-du çadah/ gibi süt ürünleriyle ilgili deyim ve ikilemeler dışında, “нүдэнд цагаа унах”/nidu-inu çay-a unahu/ (göze beyaz düşmek, gözün içini beyaz bir şeyin kaplası, göz hastalığı) “усны цагаа бургих” /usu-un çay-a bürkekü/ (suyun dibindeki çamurun veya toprağın karıştırıldığı bulanık olması) gibi kullanımlar da mevcuttur.

Söz konusu yazıtta geçen “çayan” sözcüğünün, Moğolcada “beyaz, ak” anlamını veren “çayan” sözcüğü ile aynı sözcük olduğunu düşünmekteyiz. Yazıtın yazıldığı kayanın, etrafındaki diğer kayalıklar gibi kara, kahverengi veya kök rengine değil de, beyaz renge sahip olması dikkat çekicidir. Bu yüzden kayanın renk özelliğini belirtmek için “çayan” sözcüğü kullanılmış olabilir.

Genel olarak runik yazıtlar, “düzeltmiş taş üzerine yazdım ya da kaya üzerine yazdım” ifadesiyle bitmektedir. Bilhassa, soylu veya kahramanlık göstermiş bir kişinin unvanının mutlaka yazılması gerekir. Bizim araştırdığımız yazıtta da bu yazım geleneği devam etmiş.

Ama tarihi kaynaklarda “Temen Çayan” denilen ünlü şahıs bugüne kadar bulunmadığı için bu yazıtı, “Temen Çayan” adlı bir kişi için yazılmış demek yanlış olur.

Onun için yukarıda bahsettiğimiz gibi Altay Dili grubunun lehçelerinde görüldüğü üzere, bu kaya bahsedildiği gibi bu adla tanınmaya başlanmıştı ya da eskiden beri Temen Çayan” adında olduğu için yazı yazan kişi yer ismi olarak bu ismi yazıtta belirtmişti.

loIXrXof tuyruy yol; İşaret yolu anlamına gelen bu sözcük, sadece kaya üzerine yazı yazıldığından değil bu yolun Şişid nehrinin aşağısından geçerek küçük Yenisey’e varmak için en kısa yol olması sebebiyle kullanılmıştır. Üstelik devenin beyaz rengiyle dikkat çeken kayanın üzerinde, yirmiden fazla kırmızı mürekkep lekesi, insan ve kuş resimleri olduğu için “işaret yolu” ifadesi kullanılmıştır.

Kaya Resimleri:

Oruk kayasında, kayanın güney doğu tarafındaki kırmızı mürekkeple çizilmiş kırktan fazla leke ve çizgi dışında üç insan ve dört kuşun da resmedilmesi dikkat çeker. Bilhassa, beyaz kaya üzerine çizildiği için resimler çok net bir görünüme sahiptir. Yazıtın bulunduğu bölgenin yakınlarındaki Bayanzürh sumunda

²⁶ Tarama sözlüğü II, C-D, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2009, s.786

²⁷ Ц.Дамдинсүрэн, Монголын уран зохиолын тойм, Улаанбаатар, 1957, 88- дугаар тал.

bulunan Biçigt Bulag²⁸ ve Ulaan-Uul sumundan geçen Serüün-Hög nehrinin kuzey kıyısında yer alan Tolijgin Boom²⁹’da da kırmızı mürekkeple çizilmiş kaya resimlerinin bulunmuş olmaları ilginçtir. Bilim adamları bu kaya resimlerinin, bronz çağının ilk dönemine ait olduğu düşüncesini savunmaktadır.

Moğolistan coğrafyasından bulunan kırmızı mürekkep ile çizilmiş kaya resimlerini “Selenge” kategorisine dâhil etmektedirler. Yazıtla beraber bulunmuş kaya resimlerinin araştırılması ve sembolik okuyuşunun yapılması gerektiğini söylememiz gerek.

Çizilen Resimler ve Damgalar:

Söz edilen kaya üzerinde, mürekkep resimleri dışında çok ince tel şeklinde çizilmiş ondan fazla insan resmi ve damga bulunmaktadır. Dikkatlice incelemediğiniz takdirde görülemeyecek kadar ince olduğundan ve kaya diğerlerinden farklı olarak beyaz renkte olduğu için çizimler net bir görünüme sahip değildir.

Kaya resminde, insan başları oval şekildedir. Vücutları, elleri ve ayakları sadece ince çizgiyle gösterilmiştir. Resimler, çizilişlerine bakıldığı zaman bronz çağının ilk dönemine ait özellikleri gösterebilir ama damgaların Hun Dönemi’nin³⁰ özelliklerine sahip olması dikkat çekicidir. İleride, bilim adamlarının bu resimlerle ilgili çalışmalar yapacaklarını umuyorum.

Oruk İsmi Hakkında:

Tonyukuk Yazıtının 24. satırında, “dağda tek atla gidilebilecek, tehlikeli kötü yol” anlamında ixoro oruqi sözcüğü geçmektedir. Tuva Türkçesinde yol anlamında “Oryk”, Yakut Türkçesinde geyikler ve cerenlerin gittikleri yolu için de “Oryk” sözcüğü kullanılmaktadır.

Genel anlamı, çok kişinin geçemeyeceği belirsiz yol için, üstelik orman bölgelerinde gidilebilecek tek yolu ifade etmek için kullanılan bu sözcük, Moğolcadaki “op³¹,” [oro] (bir şeyin bıraktığı iz, kalıntı), opom³² [orum] (bir şeyin bıraktığı iz, belirsiz veya dar yol) sözcükleriyle de bağlantılıdır. Yani, bu tür sözcüklerin, “oro ya da oru” kökünden türemiş olmaları kesindir.

28 А.П.Окладников, Петроглифы Монголии, Ленинград, 1981, 6 дугаар тал.

29 Ц.Гочоо, Ц.Доржсүрэн, Хөвсгөл аймгийн Улаан уул суманд хийсэн эртний судлалын тэмдэглэл /1961 оны хээрийн шинжилгээний хэрэглэгдэхүүн/- Studia Archaeologica. Tomus II, Fasc. 2. Улаанбаатар, 1963

30 Ц.Төрбат, Д.Батсүх, Н.Баярхүү, Хүннүгийн археологийн тамгууд Люань Ди овгийн тамга болох нь, -Studia Archaeologica, Том. XXXII, fasc.9, Улаанбаатар, 2012, 136-138 дугаар тал.

31 Я.Цэвэл, Монгол хэлний товч тайлбар толь, Үг, утга, жишээ, тайлбар, хавсралт тэргүүтнийг нэмж хянасан Ц.Шагдарсүрэн, Улаанбаатар, 2013, 583 дугаар тал.

32 Я.Цэвэл, Монгол хэлний товч тайлбар толь, Үг, утга, жишээ, тайлбар, хавсралт тэргүүтнийг нэмж хянасан Ц.Шагдарсүрэн, Улаанбаатар, 2013, 586 дугаар тал.

Моғолcada kullanılan “*Ойн ортон, хадны хамниган*”³³ (orman izliler, kaya qamniyanlılar) denilen deyim bunun bir kanıtıdır. Çünkü geyik türlerinden birine Моғолcada “*ор бура*”³⁴ /or buga/ (ren geyiği) denir. “Ren geyiğine (Or buga) binerek orman yerlerinde iz bırakıp gidenler veya dar yol çıkaranlar”, “*ортон унаатан, ором замтан*” (geyik binekliler, iz yollular) denilen deyimlerin de varoluşu bir kanıt göstergesidir. Eski Türkçe yani Runik Harfli bütün metinlerde sadece bir kere karşımıza çıkan “belirsiz, dar yol” anlamındaki “ixorooruqi” sözcüğünün kökünün “orooru” olduğunu böylece ispatlamış oluyoruz. Yazıtın bulunduğu kayaya verilen ismi Akademisyen Bold LUVSANDORJ, “Oryk” şeklinde “dar, alçak” anlamını vererek açıklamıştı. Ama kaya ismini, kendilerine sordüğümüzde Dukha Türkleri (Batı Моғolistan coğrafyasında hâlâ geyikle yaşayan bir halk) “oruq ya da oriuq” olarak telaffuz etmektedirler. “Oruq ya da Oriuq” olarak söylenen bu sözcüğün, damak arkası “+q+” ünsüzünün etkisiyle, onun önüne gelen yuvarlak dudak “u” ünlüsünün yumuşatılarak “iuq” şeklinde telaffuz edildiğini fark ettik. Onun için yazıtın, adının doğru bilinmesi için “Oryk” değil de “Oruk” olarak bilim dünyasında tanıtılması gerektiğini düşünüyoruz.

33 Я.Цэвэл, Монгол хэлний товч тайлбар толь, Үг, утга, жишээ, тайлбар, хавсралт тэргүүтнийг нэмж хянасан Ц.Шагдарсүрэн, Улаанбаатар, 2013, 583 дугаар тал.

34 Я.Цэвэл, Монгол хэлний товч тайлбар толь, Үг, утга, жишээ, тайлбар, хавсралт тэргүүтнийг нэмж хянасан Ц.Шагдарсүрэн, Улаанбаатар, 2013, 583 дугаар тал.